

Egyensúly és típus

Cs. Szabó László: *Erdélyben – Haza és nagyvilág – Két part*
Budapest, MMA Kiadó, 2023, 720 oldal

A főleg esszéíróként maradandót alkotó Cs. Szabó László már kiforrott szemlélettel pásztázza a világot és a művészeti hagyományt, amikor a könyvben egyesített három kötete 1940 és 1946 között megjelenik. Egyben szemléletpróbáló idők tanúsága a szűk évtized termése. A háború tudata, majd a budapesti ostromot átélve a háború lehengerlő valósága, náciizmus és kommunizmus betörése... De a vég előtt, újrakezdés előtt: a népi reformmozgalom inspiráló szellemi küzdelmei (Cs. Szabó minden elismerése mellett némileg szűkösnek látja a népiséget, a „nemzetiben” ragadja meg a kívánatosat), a lelkesítő visszacsatolások (az *Erdély* a bevonulás, a kolozsvári szülőföld visszanyerése köré épül – méltó párjaként a Cs. Szabó által mindig nagy megbecsüléssel említett Márai *Kassai őrvárátának*), mindez reményt nyújt számára a jövőre, valamint szempontokat a kulturális hagyomány föllevenítéséhez.

Cs. Szabó háború alatti pályáján némi módosulást észlel az utószóíró Papp Endre (aki a szerző monográfusa is): „A humánus eszmények értelmiségi képviselője továbbra is sértetlen maradt, ugyanakkor hangsúlyosan megjelent írásaiban a történelemben szenvedő és kiszolgáltatott ember arca és végzete is.” A jól eligazító utószó felvet néhány kifogást, amelyek, ha néven nevezetlenül is, főként a Cs. Szabó esetében meghatározó szellemtudományi módszert érik, vagyis hogy a jelenségeket (ideál) típusokban gyökereztetni. A székelyeket sommásan bemutató passzusról írja Papp Endre: „Az elővezetett karakterológia lényegénél fogva erősen általánosít, és a sztereotípiák felé tolja el a jellemzést.” A nemzetiségeket kibékítő hungarus-tudatról szóló részt pedig így értékeli: „Cs. Szabó sémákban elmélkedik, s karakterologizálásában benne ragad a romantikus nemzetszemlélet közhelyeiben és pszichológiai egyoldalúságaiban.” Mindez kétségtelenül veszélye a szellemtudománynak, és mivel Cs. Szabó esszéi sem mind remekművek (bár a megbízhatóan jó szintet mindig elérik), néha talán itt az oka a viszonylag fáradtabb hangnak. Többnyire azonban felvillanyozó öröm az értekezéseit olvasni, világokat, tájakat, életműveket nyit meg. Ha Párizsról ír, odavágyunk, ha Itáliáról, akkor indulnánk rögtön, könyveket veszünk le végre vagy újra a polcra. Ráadásul példásan udvarias is, nem kell

megszenvetni a tudásért, hanem azt élénkítően, játékosan, arányosan tudja adagolni.

A „séma”, „közhely”, „sztereotípiá”, „egyoldalúság” véleményem szerint csak felidézett csapda, amibe a szerző a legritkábban esik bele (ha beleesne, nem lenne ilyen felvillanyozó). Vállalja az egyoldalúság látszatát, de ez tényleg csak látszat és tudatos módszer. A mondanivaló kihegyezése (aminek része az aforisztikus fogalmazás) az anyag befoghatatlan bőségéből következő választáskényszerből adódik: „Az anyag iszonyú nagy: élesen kell fogalmaznom.” Ugyancsak a széteséstől óv meg az érzékletes egybelátás, „az összefoglaló látomás”. (Konkrét esetről, turisztikáról írja, de alkotói módszerként is érthetjük: „Nem akartunk túl közel kerülni a zsúfolt emlékekhez. Egy összefoglaló látomást kerestünk valamelyik kilátóról.”)

Száma Montesquieu az egyik példamutató előd. Őt jellemezve a saját maga elé állított eszményt járja körül: „szabadságát szellemi fegyelem, egy fél évszázados könyvtári munka, született tapintat, úri szelídség, bölcs számalom, férfias türelem és lelki előkelőség korlátozza. [...] ... az erkölcsainkre hat, mint a moralisták: program helyett magatartást ad.” (Szemben a mindig széles úttal: az emberek általában „olyan intézményeket alapítanak, amelyekben vagy zabolátlanul szabadok, vagy egészen szolgák.”)

Szintén a francia bölcslőről írja: „eltalálta a mértéket, egy hosszú élet szép egyensúlyát”. És ha saját útmutatása nyomán egyetlen lényegre akarjuk egyszerűsíteni Cs. Szabó szellemiségét (zsenijét), akkor a kulcsszó az egyensúly lehetne. (Az útmutatás a Kölcsey-esszéiben szerepel, ekképp: „A lángész útja egy öntudatlan felismeréssel kezdődik. Ezt a felismerést tudatosítja, tisztázza egy életen át; a hátrahagyott műben ez a titok tisztul emberi igazsággá.”) Tulajdonképpen az egyensúlytól jut el az ideáltípusokig (szerepekig), a ciklikus szemléletig, az időtlen szellemiség és az ezt kirajzoló rövid kulturális aranykorok tételezéséig. (Persze ez a képlet visszafelé is bejárható.)

Több konkrét helyzetben látja aranyának a közepet, illetve a vélt-valós ellentétek egységét. A nemzeti emelkedés feltétele „öntudatos néperő” és „tanult bölcsesség” harmóniája. A helyes oktatásra Montaigne – egy másik vállalt eszményképe – kínál példát, aki „okosan nevelte

a fiát: parasztyerekek és kitűnő latinisták között”. A Mikszáth-utódok szépítő és Móricz (az adott pillanatban kellő, de később könnyen egyoldalúvá szűkülő) megkeseredő parasztábrázolása után Tamásiban sejlik föl számára a várt szintézis ígérete. A magyar társadalom és történelem tragikus szaggatottsága szerinte abból következik, hogy „hiányzik az egymásba folyó, előbb udvari, aztán polgári, de mindig urbánus műveltség szelídítő, kiegyenlítő és demokratizáló hatása”. (Ebben rokon például a magyar a spanyollal: „Mindkettő az eszeveszett hőstett vagy a teljes összeomlás népe.”)

Az emberi típusok (de ír város- és tájtípusokról is, például Erdély sötétebb színeiről) szorosán összefüggenek az idő ciklikus természetével. A történelem és a jellem viszonylag zárt készletből gazdálkodik („a világot csak egyszer teremtették meg, s valószínűleg örökre ugyanannyi hibával”), a szerepek állandók. Megint csak Montesquieu-höz és Montaigne-hoz kapcsolódva fogalmaz a legtömörebben: „a nagy történelmi változásokban fölismerte az örökké ismétlődő típusokat, a végzetes körforgást. [...] Az egész világtörténelem megtörtént már egyszer, sőt többször az ókorban, s Montesquieu jól ismerően Eurázsia antik történetét, előre sejtette, hogy mi történhetik még a következő évezredekben”; „mint minden szenvedélyes olvasó, tudta, hogy a világ változik, de nem tökéletesedik, s legfeljebb annyi jó és nagy dolog történhetik benne, amennyi egyszer már megtörtént az elmúlt évezredek során. Tudta, hogy nem a jövő, hanem a múlt, a hagyomány őrzi az ember nagyságát.” Azt is tudatosítja, hogy a csúcok mellett a színvonalas környezetet nyújtó emberek is a hagyományba illeszkednek. A kevésbé művükkel, inkább magatartásukkal ható alkotók (mint Bessenyei György), a könyvkötők, műgyűjtők (a *Két part* emlékezései között ilyeneknek szentel egy-egy darabot).

A valóságnak ez a mintázata néha szinte misztikusan nyúl bele az eseményekbe. A visszacsatolás eufóriájában írja: „Szent István évében a szent király szellemkeze csodatevőn megérintette a csonka országot. Ezeréves halálfordulóján visszaadta Kassát. Ötszáz éve született Mátyás, s hazatért a bölcsőhelye, Kolozsvár. Csodatevő kezekkel, hatalmas és hű szellemekkel szövetkeztünk.” A művészet világában is valami nagyobb erő hív el: a Németh Lászlóra szálló szerep „a sors választása” folytán jutott épp neki. (Ugyanott kicsit korábban leszögezi: „tudjuk: a szerep a legnagyobb vízválasztó.”)

Ennek a rendszernek van egy belső logikája. Isteni rend, de mibenlétéről nem nagyon nyilatkozik Cs. Szabó, megelégszik a kombinatorikus szabályszerűség láttatásával. Illetve a hiány tudatosításával: „A régi emberek zsoldár-énekbe burkolóztak a vérzivatar elől, a felperzselt faluból egy templomerődbe menekültek, dideregtek és összeasztak, de a lelkük egy hozzáférhetetlen csillagon rejtőzött.

A mai emberről lefoszlott a zsoldár, kivetette a templom, tegnap születik, s elpusztul ma: az útonálló kor akárhonnán hozzáférhet.” A vallásosság megidézett eseteivel szemben inkább elutasító (XVI. századi vallásháborúk, kortárs írók divatos „megtérései”). Isten és az „idő fölötti” „ősi rend” viszont ott van nála az egész szerkezet fölött. Ez azonban, úgy látszik, annyira megragadhatatlan, hogy az embernek csak a hagyományhoz, a szellemhez lehet igazodnia. A XVI. századot értelmezve állítja szembe a hitet és a szellemet, az előbbi forradalmi, beszűkít és fanatizál, az utóbbi konzervatív, nyitott és szabad (és hátterbe szorul). Ez alighanem az egyik legvitathatóbb pontja érvrendszerének (máshol ő maga is másként közelíti a kérdést). Viszont eszméltető a XX. és a XVI. század között vont párhuzam. Mindegyik az egyensúly megbomlásának az ideje. Ha más köntösben is, de közös a kizökkenés oka: megnő a világ, és ezzel megszűnik a korábbi – mindig kényes – egyensúly. Korábban Amerika, az antikvitás és a könyvnyomtatás felfedezése tágította a világot, saját korában mindenekelőtt az anyag belsejének a távlati: „Az emberi szellem örök büntetése, hogy eleinte mindig megrendül a saját hódításától.”

Mindez – a szellemről, az ideáltípusokról, a történelem ciklikusságáról vallott felfogása – föllelhető erőteljes kritikájában. A XX. századot a tömegek és a nagyvárosok korának tartja, a szerves népi műveltséget elvesztő és a magas kultúráig emelkedni képtelen félműveltség korának („A műveltségben csak a középszerű veszélyes igazán.”). A XIX. század dölyfös, „a túlvilág primátusáról” lemondó elméletei fölkorlácsolták az anyagi, társadalmi, nemzeti vágyakat. Mechanikussá tették a világot, sodródóvá, „irányítottá” a félművelt embert. (Az összefüg-

In memoriam
Cs. Szabó László
(filmrészlet),
rendező:
producer:
Papp Gábor
Zsigmond,
operatőr:
Lovasi Zoltán
MMA Kiadó,
2020
© Magyar
Művészeti
Akadémia

gésekre elég egy idézet: „A falusi ember pontosan tudja, hogy mi történik vele, kevés dolgot ismer, de azt elejétől végig, s két kezével maga rakja föl az életét. A nagyvárosi emberrel csak megtörténik az élet.”) Ezzel a halandó „legfőbb kötelességét mulasztja el”: „a mai élet nem készít elő a halálra”. „Mert csodálatosképpen az emberfeletti célokban rejlik a legemberségesebb élet. [...] az erkölcsi lény csak akkor nyugszik meg, ha az Egyesült Európán felül kivívta a lélek kegyelmét, a csöndes életet s a nemes halált.”

A nagyvárosi tömeg, a mechanizálódó világ és világkép (vagyis a félműveltség) jelenti az „életmód diktatúráját”, amelyet a szerző lényegibbnek tart minden más válságnál. A politikai parancsuralmakat is ez alapozza meg.

Lát azonban kiutat a korszerűség csapdájából. A szellemi ember magatartását. A szellemi ember a hagyományhoz, „a csodálatos örök jelenidőhöz”, a rövid (a tapasztalat szerint nem többre, mint két nemzedékre kiterjedő) kulturális „aranykorok” ígéretéhez kapcsolódva viszi tovább a mesterek erkölcsét és magatartását. Önmaga számára Babitsban ismerte föl az ilyen mestert. A XIX. században Aranyban sejteti meg a hasonlót, saját kortársai között pedig Illyés koráramlatokat összefogó személyiségében. Utóbbi kifejtése egész elméletté kerekedik: „Mindenkiben van egy gondviselészerű alkotó, aki a kortársak töredékeit a maga harmonikusabb életművével megváltja. Lehet, hogy egyik-másik töredék hatalmasabb, mint a megváltó mű, s lehet, hogy némelyik író nyugtalanítóbb, villogóbb, kalandosabb, mint a megváltójuk. A hitnek azonban megváltó kell, s a világ hamar elveszteni hitét az írók hivatásában, ha megváltó nélkül kellene a lángelméjű töredékek közt bolyongania.”

A szellemi ember mibenlétére sokszor tér ki hosszabban-rövidebben. Röviden például Pápai Páriz esetében, aki annyiban eszménye, írja, hogy a belső lustaság és a külső körülmények ellenére meg tudta valósítani művét. Amikor hosszabban foglalkozik a kérdéssel, akkor ókori aránytiszteletet, emberin túlnyúló célt, szenvedélyeket lehűtő érett gondolatiságot, (alighanem örömteli játékosággá érthető) gyermekiséget, egyéni gondolatokat, szabad munkát, mesterségbeli tudást, „arányos, érett, mosolygó és fennkölt” műveket, emberszeretetet, szelídseget, nyugalmat és önérzetet említ. A nagy szellemi mesterek a kultúra folyamatosságának a képviselői. Róluk mondja továbbá: „Arany és Babits megbízható nagysága éppen az, hogy utánzás nélkül lehet őket követni; felszabadító és önállóságra vezérlő mintaképek. Életművükből ugyanazt a művészi tanítást lehet meríteni, ami a görögök

óta fennálló közmegegyezés szerint a nagy műveket leginkább megmenti a romlástól. Türelmes és alázatos fiatalkori tanulás, emberséges mély tartalom, világító értelem s az értelem fölé szálló teremtő önkívület, forma és mondanivaló, kínzó, de nem bénító önkritika, hősi jellem, könyörtelen hit, boldog áhítat s nem e világból való büszkeség egyesült Babits munkájában.”

Mesterei, olvasmányai (és közgazdasági végzettsége) arra tanítják, hogy a tökéletességet célzó radikalizmus csak bálványcsere jelent, mivel nem lehetséges a tökéletes társadalom. Amit lehet: az embereket egy kicsit jobban egymáshoz csiszolni, őrizni az „ingatag egyensúlyt”. Megint Montesquieu a példa, akinek a legfőbb politikai hitvallása a zsarnokellenesség: „Nem szerette a zsarnokságot se monarchikus, se oligarchikus, se demokratikus formájában”. (Érdekes és esetleg eszméletető mozzanat, hogy a francia író a legjobb berendezkedések közé az angol monarchia és a svájci republika mellett a magyar rendiséget sorolta.)

A bölcs tehát belátja a világ tökéletlenségét, és igyekszik abban (illetve annak ellenére) úgy berendezkedni, hogy minél többet fejlődhessen, használhasson, alkot hasson. Ám, kevésbé hangsúlyosan, de visszatérően ott van a kortól való rugalmas elszakadás mellett egy másik követelmény is: az azonosulás, az elköteleződés, a szeretet. Cs. Szabó szellemi embere nem csupán kritikus szellem, hanem az örök értékek őrzője is, ember- és örömszerető. És mint ilyen, jobban ki van téve a szenvedésnek, a csatlódásnak. Bessenyeit, úgy látja, a „nagyobb szenvedés, a hevesebb szenvedély teszi” elsővé társai között. A szenvedés és a szenvedély tévútra visz, ha pusztán önkielésbe fullad, viszont az érett ember számára a tudás elmélyítésére ad alkalmat. Mint Kölcsey: „Sokat szenvedett, de kibírta, s az eszével bírta ki, vagyis bölcs lett.” Íróbarátjáról emlékezve a „nehezebb lelki stílust” csodálja Hevesi Andrásban: „»kielés« helyett az egyensúlyt, a férfiertelem győzelmét a nőstény ösztönökön”, hogy „szerette a szép szabályt”. Ugyanakkor arra is ő vezeti rá, hogy „a szeretetnek azonban csak akkor van értelme, ha szertelen”.

Cs. Szabó a talán utolsó előtti pillanatban (a kötetben szintén említett esszéíró nemzedéktárssal, Szerb Antallal és másokkal együtt) megalkotta az olvasó ember mitológiáját, mielőtt összeomlik körülötte a világ. Mitológiát, amely nem mesebeszédként értendő, hanem egy talán múlttá váló életforma, magatartás mélységeit és kérdéseit fogja össze. De ha tényleg ciklikus a világ, akkor ez a típus sem tűnik el, csak átalakul.